

בין הפרט לקהילה: דפוסי מגורים של אוכלוסייה חרדית בירושלים - תקציר

שלומית פלינט

בחברה החרדית מעוצבת זהות הפרטים תחת הדינאמיות של המציאות החברתית, התרבותית והכלכלית, המציבה אתגרים תמידיים אל מול שימור הקהילה. המחויבות להמשכיותה של הקהילה מאלצת את ההנהגה ליצור טרנספורמציה של הזהות האישית לטובת הדגשת הזהות הקבוצתית. זהות הפרטים המתגבשת מהווה רכיב מרכזי בארגון הפנימי של שכונות המגורים המסוגרות ועומדת ביסוד בנייתם של מנגנוני בידול בתוך מרחב מוגדר ומגונן. במרחב זה מגולם האינטרס הפרטי והקהילתי לשימור הרכיבים המלכדים של הקבוצה, ובו מסתגרים ערכי התרבות, הרוח ומאפייני הקהילה מהשפעות החברה הסובבת.

העדפות הפרטים למגורים בקרב קהילתם ומוסדותיה, בשילוב מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים מעצימים את הלחץ של האוכלוסייה הגדלה על המרחב ומניעים את הרחבת הטריטוריה של הקהילה. שילוב תהליכי הבדלות והתרחבות אלו יוצר תהליך אקולוגי של מאבק מרחבי. מאבק זה מתקיים בין הקהילות החרדיות עצמן, הנאבקות כל אחת לשמר את זהותה ולהרחיב את מרחב המחיה, ובין הקהילות החרדיות לאוכלוסיית הלא חרדית הסובבת.

למרות השפעתה הניכרת של האוכלוסייה החרדית על ההווה הישראלית, נרתעים החרדים מלחשוף מידע בסיסי שיאפשר לאמוד במדויק את היקף האוכלוסייה ולהעריך את פיזור המרחבי. ניסיונות להשיג מידע עקיף, כמו גם שיקולים ואילוצים המנחים את פיזור של האוכלוסייה החרדית במרחב נתקלים במכשולים, שכן האוכלוסייה החרדית אינה קטגוריה עצמאית ואין לגביה כל רישום סטטיסטי, דמוגרפי או אחר בנפרד. לפיכך, מבוסס מחקר זה על איסוף נתונים כמותיים ואיכותיים באופן עצמאי ומתמקד בירושלים, בה מאפייני סגנון החיים החרדי מאפשרים לצמצם את הממד הכלכלי ולהתמקד בזהות הפרט וביחסים בין האוכלוסיות כיוצרים תבניות מגורים.

שילוב נתונים מקיף ברזולוציה גבוהה ספק מידע אודות מאפייני אורחות החיים והעדפות הפרטים המזוהים עם קהילות חרדיות שונות ואפשר לבחון את השפעתם על קבלת ההחלטות של הפרט. לאור פערי הידע בתחום, מזמן המחקר אפשרות להבנת תפקידה של הקבוצתיות המניעה מנגנונים קהילתיים ולאפיין את משמעותה ביחס לתהליכי הבדלות במרחב הפנים והחוץ חרדי במעגלי העיור השונים.

המחקר התמקד בארבעה אזורים המייצגים רמות ארגון מרחבי שונות. בתוך המובלעת החרדית הצפונית של ירושלים בחנו את מערכות היחסים שבין זהות הפרט למבנה העירוני ברמת שלמה ובסנהדריה. רמת שלמה ממוקמת בעיר ההיקפית בעוד סנהדריה היא חלק מהגרעין העירוני של ירושלים. מחוץ למובלעת החרדית בחנו את תפוסת המגורים של קריית היובל ואת דינמיקת המגורים ברחוב זנגוויל, המצוי בתפר בין קריית היובל למובלעת החרדית בבית וגן. בעוד התבניות המרחביות ברמת שלמה ורחוב זנגוויל הוסדרו "מלמעלה" ביוזמת מנהיגות, סנהדריה וקריית יובל אוכלסו בתנאי שוק חופשי.

מאפייני האוכלוסייה בשכונות הנחקרות, כמו גם נסיבות ההקמה והאכלוס השונים של אזורי המחקר שנבחנו, מאפשרים לאפיין את תפוסת המגורים בשתי רמות משלימות: ברמה העירונית והשכונתית (המאקרו), בה הבחנו בתבניות היבדלות במגורים בקרב קבוצות אוכלוסייה חרדיות שלמות, וברמת הבניין (המיקרו), בה הבחנו בהתנהגות סגרגטיבית ברמת הדירה הבודדת ונתחנו את השפעתה על המבנה הפנימי של שכונות המגורים. ניתוח הממצאים העלה כי למרות שהמובלעות החרדיות נראות הומוגניות, הרי שהן מורכבות מתתי זרמים חרדיים. רמות הארגון השונות משפיעות על אבני הבניין באמצעותן ניתן ליישם העדפות: כאשר רכיבי העיור השונים בעיר החיצונית ובגלעין העירוני – תת השכונה, הבניין והדירה הבודדת – משמשים כלים במאבק על הדומיננטיות המרחבית, האזורים אליהם נכנסים בצורה מאורגנת הומוגניים יותר מאשר האזורים הלא-מאורגנים.

תהליכי שינוי והתפתחות אלו של האוכלוסייה החרדית נבחנו בזמן ובמרחב באמצעות נתונים מפורטים שהתקבלו ברמת הדירה הבודדת. נוכחנו כי קוד חברתי עמוק המתקיים ברמת משק הבית משפיע על הדירה ומניע דינאמיקה מרחבית. תהליכים אלו, המושפעים ממערכות היחסים המרחביות בין הזרמים החרדיים עצמם, מאפשרים לפרטים לגשר בין ההעדפות המוצהרות למגורים בין דומים, לבין האילוצים והאפשרויות המתגלים במרחב העירוני. התבניות המרחביות הנוצרות משקפות את הפשרות המושגות בין ההעדפות לאילוצים ומשפיעות על תפוסת המגורים השכונתית והעירונית.

ניתוח מערכות היחסים המרחביות בין הזרמים החרדיים עצמם חשף את תפקידה של ההיררכיה התורנית של הזרם אליו משתייך הפרט ביכולתו ליישם את העדפותיו. במיוחד בלט הדמיון בדפוסים המרחביים הנוצרים על ידי בני זרמים חרדיים שונים הדומים במיקומם על סולם ההיררכיה התורנית. ראינו כי בני הזרם הנמצא בקונצנזוס התורני נהנים מיכולת גבוהה ליישם את העדפות המגורים שלהם ולהשיג

דומיננטיות במרחב העירוני, ולהיפך. בחינת השפעתם של יחסים פנים חרדיים אלו על הפריסה המרחבית של בני הקבוצות שאינן חרדיות העלתה מנגנוני דחייה משמעותיים: התהליך שהתקיים בסנהדריה הולך ומתחזק בהדרגה בקריית היובל, כאשר מספרם של הדתיים הלאומיים והחילונים יורד בהדרגה.

תהליכים אלו מוסדרים ומאורגנים באמצעות נורמות התנהגות והסדרים כלכליים המשמרים יחסי תלות בין הפרט למנהיגות ולקבוצה, ובכוחם להשפיע על בחירת המגורים. ארגון מלמעלה התחלתי או התנהגות קבוצתית מעוררים פרטים ממגוון קהילות לשמירת הפרדה מרחבית בין הזרמים. רמת שלמה ורחוב זנגוויל מציגים כי שיתופי פעולה ישירים של הפרטים עם ההנהגה משמרים הבדלות ברמת הבניין והשכונה ויוצרים תבנית מרחבית הומוגנית המביאה ל"יישום יתר" של העדפות הפרטים. לעומת זאת, בהעדר תמיכה וארגון, חשופה דינמיקת האכלוס לתחרות מרחבית בשוק החופשי. בסנהדריה ובקריית היובל ראינו כי למרות שהפרטים מונחים על ידי סדר פנימי עמוק של התקבצות פנים-מגזרית, ההתנהגות הקולקטיבית יוצרת דינמיקת אכלוס על בסיס החלטות הפרטים וברמת הדירה הבודדת. במצב זה מגבילים תהליכים עירוניים את יישום העדפותיו של הפרט, ונוצרת בשכונות תבנית הטרוגנית.

חקירת מנגנונים של התפשטות מרחבית חרדית בתוך סביבה לא-חרדית בקריית היובל חושפת את הכוחות הלא שוויוניים בין רמת הארגון הקבוצתית לרמת הארגון של האינדיבידואלים במרחב העירוני. האוכלוסייה המקורית, נאבקת במישור הציבורי ומתקשה להתמודד מול הלחץ החרדי המאורגן והממוקד, האפקטיבי הן במישור האישי והן בזה הציבורי. יכולתם המוגבלת של התושבים המקוריים למנוע מכירת דירות לחרדים ופעילותם המוגברת במרחב הציבורי של השכונה מדגישות כי לקבוצה הטרוגנית סיכוי נמוך בתחרות על שטח מגורים מול קבוצה מאורגנת: הקהילה המקורית יכולה להתארגן ולבלום התפשטות עד רמת לחץ מסוימת, אחריה מתנהגים הדיירים כאינדיבידואלים שאינם מאורגנים ועוזבים את השכונה.

לסיכום, אורח החיים החרדי הופך את המרחב העירוני למשאב מבוקש, שעיצובו מושפע ברמות שונות מההעדפות הפרט, מההיררכיה התורנית של הקהילה החרדית ומאילוצי המרחב העירוני. הבנת יחסי הגומלין המתקיימים בין קבוצות האוכלוסייה המעוניינות להגן על זהותן ולשמר אותה, עשויה להסביר תהליכים קבוצתיים ולאפיין את משמעותם ביחס להתפתחות הסביבה הבנויה. ניסוח התהליכים מאיר על הקשר שבין הפרט לקבוצתו ולמרחב העירוני ומשמש בסיס לניסוח תהליך תכנון ויישום הלוקח בחשבון מאפייני התנהגות מרחבית של קבוצות אוכלוסייה בערים חדשות, ערים מתחדשות ובמרכזי ערים וותיקות.